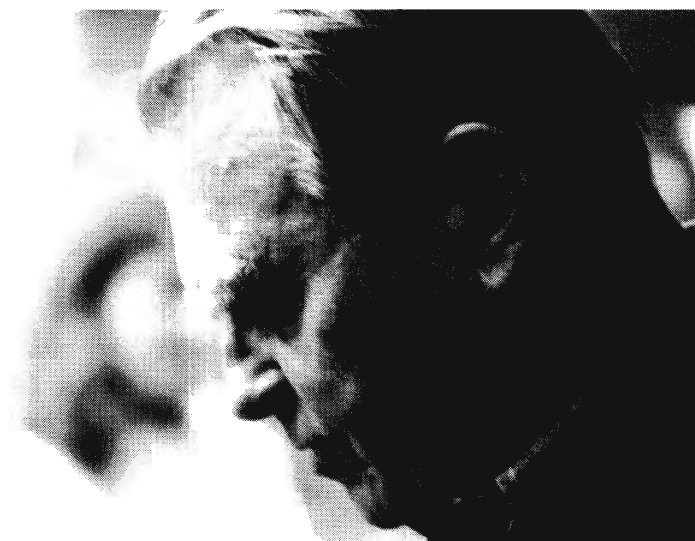


Czesław Miłosz
Észak Jeruzsálemétől
a varsói gettó faláig

Kőbányai János krakkói interjúja a Nobel-díjas költővel



Vilnában – Észak Jeruzsálemében – nőttem fel, ott jártam iskolába és egyetemre. Vilnában sok nemzetiség élt együtt, de a meghatározók a lengyelek és a zsidók voltak. Nagyon fontos zsidó kulturális központ virágzott itt a XIX. és a XX. században. Ebben a világban a zsidó közösség és a lengyel egymás mellett élt, de nem együtt. Vilnában jobban feltűnt ez, mint Varsóban, ahol nagyon sok zsidó asszimilálódott, akik már lengyelül is beszéltek. Ezt a területet inkább a jiddis uralta. A vilnai Historical Jewish Institute, melyet a húszas évek végén

alapítottak, a jiddis folklór és irodalom kutatására specializálódott. Hatást gyakorolt rá a Bund-ideológia, amely, mint tudjuk, a jiddis tömegek szocializmusa volt. A XIX. századi zsidó értelmiség oroszul is megtanult, így az a felső osztályok nyelvévé vált. A jiddis a tömegeké maradt. Nekem sohasem kellett iskolában oroszul tanulnom, mert az első világháború alatt apámat, aki civil mérnök volt, behívták az orosz hadseregbe, hogy a fronton hidakat építsen. Oroszországban éltem, kétnyelvű lettem. Vilnában zsidó gyerekekkel játszottam

a házunkban, oroszul beszéltünk. Unokatestvérem Oscar Miłosz, aki francia költő volt, írt egy profetikus könyvet 1933-ban, a címe azt hiszem ez volt: *Nagy európai katasztrófa*. Megkért, hogy találjak egy komoly keresztény és egy zsidó közösségi vezetőt, és vigyem el nekik a könyv egy példányát. A könyv egy közelgő katasztrófára figyelmeztetett. Elvittem a legnagyobb köztiszteletnek örvendő vilnai rabbi titkárához, talán el sem olvasta. Lengyelek és zsidók külön csoportokban tömörültünk, de voltak az egyetemen zsidó kollégáim, sokszor együtt készültünk a vizsgákra. Ezek főleg boltosok fiai voltak, kis, Vilna körüli városokból. Avrom Sutzkevert, a nagy jiddis költőt még Vilnából ismerem személyesen a háború előttről. Nagyon fiatal volt. Én egy irodalmi csoport társalapítója voltam, amely baloldali volt, de nem kommunista. Sutzkever pedig a Junge Vilna csoporthoz tartozott, amelynek a tagjai eljártak a mi felolvasóestjeinkre. Ők is baloldaliak voltak. Ez az orientáció akkoriban kapocsként működött a lengyelek és a zsidók között. Az egyetemen, ahol a diákok inkább jobboldali beállítottságúak voltak, lengyelek, a zsidók külön éltek, külön szervezeteket alkottak. Rendeztünk egy költői estet, a „lázadás költeményeiből”. A verseket a terület minden nyelvén elmondták, lengyelül, litvánul, beloruszul és jiddisül. Ez a harmincas évek elején történt, de később romlott a politikai helyzet. Lengyelország a félfasizmus és antiszemitizmus felé mozdult el. Néhány éve együtt vettünk részt Sutzkeverrel egy rotterdami költőfesztiválon. A vonaton Rotterdamtól Párizs felé együtt iszogattunk, emlékezve a régi időkre.

A lengyelek viszonyulása a zsidókhoz a második világháború alatt, fájdalmasan visszavisszatérő kérdés a büntudat s főként a passzivitás miatt. Bonyolult kérdés ez. A szerzetesi kolostorok sok zsidót megmentettek. A kereszténység és érdektelensége a zsidók sorsával kapcsolatban egyike a legösszetettebb kérdé-

seknek. A náci uralom egyik legfontosabb szereplője Zofia Kossak, aki lengyel katolikus és nacionalista volt, megélte ezt a konfliktust. Tudta, hogy keresztényként segítenie kell a zsidóknak, noha nacionalista nézetei szerint a zsidók Lengyelország ellenségei voltak. Sok emberi életet mentett meg azáltal, hogy kezdeményezője és társalapítója lett a Zsidókat Megsegítő Tanácsnak. Kétségtelenül a vallásos rendek és kolostorok között az antiszemitizmus nem volt olyan elterjedt, s ezek voltak azok a helyek, ahol megannyi életet megmentettek. Egy nagyon fontos könyv született ebben a témában Jan Błoński professzor tollából a lengyelek passzivitásáról, büntudatáról és egyebekről.

Nem szeretek visszatérni a második világháborús időkre. A memóriám nagyon szelektív, vannak olyan időszakok, amelyek lezárulnak előttem. Megpróbálok emlékezni. Szörnyű élmény volt végigélni a náci megszállást. Ha írok is verseket a zsidók akkori helyzetéről, az erkölcsi tagadás szempontjából írom azokat, ami erősebb nálam – nem tudok előle menekülni.

A *Campo di Fiori* című verset akkor írtam, amikor a varsói gettó falával szemben álltam. Ez a felkelés idején volt. A villamos épp elment, láttam a tömeget és a körhintát, vasárnap volt. Ezt írtam le ebben a versben. Nemrég beszéltem egy emberrel Washingtonban, aki a gettófelkelés megemlékezését szervezte, és azt mondta: „Én ott voltam. Az árja oldalon, árja papírokkal. És tanúsítom, hogy ott voltak a körhinták.” Sok lengyel azt mondta, hogy ezt én találtam ki, semmi ilyesmi nem volt az árja oldalon. Egy másik versem: *Egy szegény keresztény a gettóra néz*. Ezt a címet viseli Błoński professzor esszéje is.

Lengyelországban évszázadokon keresztül a zsidó kulturális élet teljesen elkülönült. A lengyel zsidó irodalom kezdetéről itt Krakkóban meg kell említeni Julian Klachkot, aki Vilná-

ból érkezett, nagyon tehetséges volt. Először héberül írt, aztán Németországba ment, és németül írt, azután Párizsba vetette a sorsa, ahol franciául írt, s fontos politikai aktivistája lett a lengyel ügynek. Élete végén visszatért Lengyelországba, és itt élt Krakóban. Ez csak egy példa, de általánosságban a lengyel zsidó írók főleg a két világháború között kezdtek csak el lengyelül írni. Nagyon fontos írók voltak: Julian Tuwim költő, Antoni Słowinski és mások. Abban az időben a zsidó kulturális élet nagyon gazdag volt Lengyelországban. Állandó vita folyt a folyóiratok lapjain a lengyelül és jiddisül írók között, és persze azok között, akik szerint a héber és a cionista ideák a legfontosabbak. Az úgynevezett asszimilált zsidók problémája az volt, hogy európaiak akartak lenni, liberális demokraták, és nem érdekelték őket a zsidó tömegek vagy a zsidó vallás. Nem nyújtották ki a kezüket a lengyelek felé sem, külön autonóm csoportokat alkottak. De a fiatalabb zsidó generáció, talán Magyarországon is hasonlóképp történt, szakított ősei vallásával, és vagy kommunista, vagy cionista lett. Ismertem Singert is, találkoztam vele. Akcentus nélkül beszélt lengyelül, de jiddisül írt. Azt mondta, hogy azért ír jiddisül, mert az Utolsó ítélet után az emberek majd feltámadnak, és rögtön azt kérdezik, van-e valami olvasni való?

A zsidóság eltűnt. A vélemények a politikai irányultságok szerint oszlottak meg. Rengeteg lengyel örült, hogy a nácik megsemmisítették a zsidókat. A nemzeti jobboldali pártok is kifejezték érzéseiket a zsidókkal szemben, még a földalatti újságokban is, mert Lengyelországban a földalatti mozgalomhoz nemcsak a baloldal tartozott, hanem jobboldaliak is. Látszólag fasiszta beállítottságúak, de egyesítette őket a németekkel szembeni ellenállás. A földalatti irodalomban is volt antiszemita írás.

Véleményem szerint a kielcei pogrom provokáció volt, amit szovjet ügynökök robban-

tottak ki. Ettől függetlenül minden kísérlet az antiszemitizmus megmagyarázására olyan, mintha igazolás lenne. Ezért nagyon csalóka a magyarázat. Érzelmi ügy. Azonnal mindenki hozzáállása, a tied, az enyém, előtérbe kerül. Nem bízom a magyarázatokban.

A városokban vagy németek éltek, vagy zsidók. Ez adja a vidék és a város különbségét, ami nagyon fontos szembeállítás, akárcsak Magyarországon. Teljesen más életforma. A városi középosztályt szinte teljesen kiirtották a XVII. században a Svédország ellen viselt háború során. Ezek a városok anyagilag is tönkrementek. Ezután a lengyel középosztály nem fejlődhetett tovább. Azután jöttek a felosztások, és vele az érzékenység, az elnyomással szembeni, főleg a cári Oroszországgal szembeni ellenállás. A zsidókat ez nemigen érdekelte. A maguk dolgával törődtek. Ez vezetett olyan helyzetekhez, hogy a zsidókat azzal vádolják, hogy a cári Oroszország pártján állnak. Olvastam egy könyvet, melyet egy angol író írt 1813-ban, aki akkor utazott Moszkvába, rögtön a napóleoni háború után. Moszkvából Varsóba utazott, és még messzebbre. Kisvárosokon haladt keresztül Oroszországban, ahol a zsidók Napóleonnal szemben teljesen közömbösen viselkedtek. Nem álltak sem a lengyel, sem az orosz oldalon. Az 1863-as lengyel felkelésben harcoltak zsidók is, például a varsói zsidók között erős volt a hazafiúi érzés. Ebben az időben a zsinagógában a tanítás nyelve lengyel volt. Lefordítottam a Zsoltárokat héberül lengyelre. Ezért tanultam meg héberül. Nem mint ha tudnék taxit hívni, de dolgoztam különféle bibliafordításokon. Volt valaki, akinek a fordítása nagyon sokat segített nekem a munkámban. Cilkov Isaacé, aki, azt hiszem, egy varsói zsinagógában prédikált lengyelül. Lefordította a Bibliát lengyelre, amit ki is adtak a XIX. század végén vagy a XX. elején. A Biblia vagy a Zsoltárok lefordításának problémája abban rejlik, hogy a katolikusok általában latinból

fordítottak. Egy barátom, aki katolikus pap volt, meggyőzött, hogy le kellene fordítanom a Zsoltárokat. Azt feleltem, nem tudok latinból fordítani. Erre ő: Tanulj meg héberül! Ez a hetvenes években történt. Később lefordítottam Jónás könyvét is.

– *Hogyan értékeli a Krakói Zsidó Fesztivál iránti lelkesedést, az érdeklődést a zsidók nélküli zsidó kultúra iránt?*

– Ez az értelmiség körében létező jelenség, amit főleg az antiszemitizmussal való szembenállás motivál. Valamiféle manifesztáció, a lakosság nagy részében megnyilvánuló antiszemitizmus ellen. De a zsidó kultúra nagy népszerűségnek is örvend Lengyelországban. A zsidó irodalom fordításokban nagyon népszerű. Van egy kitüntetés, amit a zsidó kultúráért és irodalomért végzett kiemelkedő munkáért adnak. Jan Karski alapította, aki a háború alatt végiglátogatta a gettókat, s hírt adott róluk a világnak, s ma Washingtonban él. Szerepelt a *Shoa* című filmben. Az a megtiszteltetés ért, hogy tagja lehetek az elnökségnek. Tavaly a zsidó irodalom egy fordítójának adtuk a díjat, aki a zsidó irodalom klasszikusait fordítja, de sokan fordítanak modern izraeli irodalmat is. Van a mai lengyel irodalomnak egy zsidó iskolája, akik zsidó tematikával foglalkoznak, Bruno Schulz jelenségét és hatását dolgozzák föl.

Csak néhány hónapot töltök itt Krakóban, mert nem adtam fel a házamat Berkleyben. Kapcsolatban vagyok Gierowski professzorral, érdekel Lengyelország, angolul is írok cikkeket szülőföldről. Nemrég írtam Lucjan Dobroszycki történészprofesszor könyvéről, aki a lengyel nyelvű náci sajtóról írt. A szerző

kapcsolatban van a Jewish Historical Institut-tal, ami először Vlnában alakult meg, majd a németek a levéltárat Németországba vitték. Az amerikai hadsereg magához vette ezeket az anyagokat, és ez adta a YIVO New York-i Levéltárának alapját. Ezek a dolgok érdekelnek. Akkor írok ezekről a témákról, amikor szembekeverülök valamilyen problémával. Rengeteget írok, de nem csak erről. A soá problémája olyan szorosan beágyazott a XX. századi lengyel történelembe, hogy bármely esszém a lengyel irodalomról valami módon kapcsolatban van vele.

A lengyel zsidó probléma nálam mindig összefügg nacionalistaellenes attitűddömmel. Ez része politikai elkötelezettségemnek a nacionalizmus ellen. De el kell mondanom, és mondom is, hogy van egy könyvem, címe *Szülőföldi Európa*. Ebben írtam a nacionalizmus kérdéséről. S mert megírtam a már említett verseket, és nacionalizmusellenes beállítottságom miatt sokan a zsidó ügyek specialistájának tartanak. Ez nem igaz, a dolog sokkal összetettebb, mélyebb. Számomra a zsidókérdés Lengyelországban összefügg a nacionalizmus kérdésével. A jobboldaliak egyenesen zsidónak tartanak, és összekevernek az unokatestvéremmel, Oscar Miłosszal, akinek az anyja zsidó volt.

Nem tudom, mi van azoknak az embereknek a fejében, akik kommunisták voltak, s most templomban hajbókolnak, miért antiszemiták azok, akik sohasem láttak egy élő zsidót sem életükben? Nem értem a mai lengyel társadalmat, tehát nem tudom, hogy fog megbirkózni antiszemita örökségével.